

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या बौद्ध धम्म दीक्षेचा चिकित्सक अभ्यास

किशोर विश्राम जाधव

एम.फील,इतिहास विभाग,मुंबई विद्यापीठ कालिना, सांताक्रूझ(पू) मुंबई.

प्रस्तावना :-

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांच्या जीवन प्रवासातील अत्यंत महत्त्वाचा घेतलेला निर्णय म्हणजे "धर्मांतर" हा होय.आपल्या लक्षावधी अनुयायांसह बौद्ध धम्माची दीक्षा घेऊन त्यांनी हिंदू धर्माचा त्याग केला, धर्मांतरापूर्वी हिंदू धर्मात अस्पृश्यांचे जीणे जगत असताना जे,कष्ट हाल-अपेष्टा आणि शिवाशीव विटाळासारख्या अमानवीय हीन प्रवृत्तीला त्यांना सामोरे जावे लागले होते,रोटी-बेटी व्यवहार बंदी, सार्वजनिक पाणवठे यांवर पाणी भरण्यास मनाई,स्थावर मालमत्ता बाळगण्यास मनाई,चांगले कपडे-लत्ते वापरण्यास बंदी अशा प्रकारे अस्पृश्यांचे जीवन एकप्रकारे नरकमय झालेले होते,आणि हे सर्व डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी बालपणी त्यांच्या शालेय जीवनापासून अनुभवले होतेच परंतु ते स्वतः बॅरिस्टर होऊन भारतात परत आल्यावर,शासकीय कार्यालयात नोकरी करीत असताना त्यांना शिवाशीव-विटाळ अनुभवायला मिळाला. मी स्वतः उच्च विद्याविभूषित असून ही मला अशी वागणूक मिळत असेल तर माझ्या अशिक्षित समाज बांधवांचे जीणे किती पराकोटीचे असेल, याची जाणीव होऊन त्यांनी धर्मांतर करण्याचे मनोमन ठरविले.

या कामी त्यांनी विविध ठिकाणी सभा,परिषदा घेऊन आपल्या अस्पृश्य बांधवांचे मतपरिवर्तन केले.१३ ऑक्टोबर १९३५ साली नाशिकच्या येवले या ठिकाणी भरलेल्या मुंबई इलाखा दलित वर्गीय परिषदेत भाषण करताना, मी अस्पृश्य म्हणून जन्माला आलो,पण हिंदू म्हणून मरणार नाही अशी ऐतिहासिक घोषणा केली. आणि या घोषणेतूनच त्यांच्या धर्मांतराच्या प्रवासाची सुरुवात झाली.आपल्या समाज बांधवांना आपल्या अस्तित्वाची,शौर्य परंपरेची जाणीव अस्पृश्य मुळचे कोण ? हे संदर्भ पुस्तकाच्या माध्यमातून करून दिली होती असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही, तसेच धर्मांतराची आवश्यकता का ? याबाबत मुक्ती कोण पथे ? या आपल्या भाषणांतून स्पष्ट केले ,बुद्ध आणि कार्ल मार्क्स या पुस्तकात बुद्ध तत्वज्ञान हे मार्क्सवादी तत्वज्ञानापेक्षा कसे सर्वश्रेष्ठ आहे हे स्पष्ट केले आहे.तसेच बौद्ध धम्म दीक्षेनंतर भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म हा पवित्र ग्रंथ लिहून आपल्या अनुयायांना बुद्धाचा धम्म सोप्या भाषेत समजावून सांगितला आहे.

या लेखातून (Article) डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बौद्ध धम्म दीक्षा-धर्मातराच्या १९३५ ते १९५६ या प्रवास कार्यातील त्यांनी केलेल्या लेखन,भाषणे,आणि लिहीलेल्या ग्रंथांचा अभ्यास करून व मतितार्थ समजून घेऊन मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचा धर्मातराचा प्रवास हा १९३५ ते १९५६ असा तब्बल एकवीस वर्षांचा आहे शालेय जीवनापासूनच त्यांच्यावर बुद्ध विचारांचा प्रभाव होता असे आपणास त्यांच्या जीवनचरित्रातून दिसून येतील वडिलांकडून कबिराचे दोहे रूपी तत्वज्ञान त्यांनी आत्मसात केले प्रचलित हिंदू धर्म आणि वास्तव यथार्थ धर्म यामधील फरक त्यांच्या लक्षात आला बुद्धाची धर्म संकल्पना आणि प्रचलित हिंदू धर्मातील धर्माधता ही त्यांनी समजून घेतली हिंदू धर्माने माणूस म्हणून जगण्याची संधी नाकारली आणि पशू पेक्षाही हीन वागणूक त्यांच्या वाट्याला आली. डॉ, बाबासाहेब आंबेडकर यांना स्वतःच्या आयुष्यातील अनुभव या समाजव्यवस्थेतील अन्याय कारक असमतोलाची सर्वकष चिकित्सा आणि प्रदीर्घ चिंतन यातून भारतीय समाजाची पाळेमुळे पारंपारिक भारतीय धर्म व्यवस्थेमध्ये आहेत याची त्यांना विदारक जाणीव झाली,सुरुवातीच्या काळात धर्माच्या चौकटीत राहून त्यांनी हिंदू धर्मात सुधारणा करण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला, काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह हे त्याचे उदाहरण म्हणता येईल तरी ही सनातनी हिंदू कडून होणारी अवहेलना थांबली नाही त्यांच्या दृष्टिकोनातून बदल घडणे शक्य नाही हे ध्यानी येताच डॉ,आंबेडकरांनी हिंदू धर्माचा त्याग करण्याचा निर्णय घेतला.

१४ ऑक्टोबर १९३५ साली नाशिक मधील येवल्याचे ऐतिहासिक परिषदेत स्वागताध्यक्ष म्हणून केलेल्या भाषणात ते म्हणाले की, सामाजिक ,आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय या प्रत्येक बाबतीत दलित वर्गाची कुचंबणा होत आहे, हिंदू धर्माच्या दडपणाखाली मनुष्यत्वाचे साधे हक्क सुद्धा संपादन करणे अशक्य झाले आहे, त्यासाठी आजपर्यंत केलेल्या पराकोटीचा स्वार्थ त्याग व्यर्थ ठरला आहे.गेल्या पाच वर्षात नाशिकच्या काळारामाच्या देवळात प्रवेश मिळवून त्या योगाने हिंदू समाजाला आपला समान हक्क व दर्जा मान्य करून घेण्यासाठी केलेले प्रयत्न, तसेच सत्याग्रहाचा उपाय उच्चवर्णीय हिंदूंची मने वळविण्यात निरुपयोगी ठरले, हिंदू धर्मात जन्म घेतल्याचा आम्हांला लागलेला हा डागच आज आमच्या प्रगतीच्या आड येत आहे,आमच्या सान्या मानहानीचे सवर्ण हिंदूंच्या आमच्या बाबतीत तुच्छता वर्तनाचे तेच कारण आहे, असे जर आहे तर त्या धर्माच्या नावाचा एवढा शिक्का घेऊन बसण्यात काय अर्थ आहे.'

ज्याप्रमाणे आम्हांला मनुष्याच्या मोलाने राहता येण्यास सुद्धा मज्जाव केला जात आहे त्या हिंदू धर्माच्या कलशाचा एक भाग होऊन आम्ही का म्हणून आयुष्य घालवावे ? अशा स्थितीत राहण्यापेक्षा या धर्मातून बाहेर पडून दुसऱ्या एखाद्या धर्माचा ज्यामध्ये आपल्याला आजही मानहानी सहन करण्याचा प्रसंग येणार नाही त्या धर्माचा अंगिकार करणे उचित नाही का. अस्पृश्यानी हिंदू धर्माचा त्याग केल्यानंतर कोणता धर्म स्वीकारायचा हे प्रत्येकाच्या मर्जीवर अवलंबून आहे ,फक्त समानतेचे हक्क मिळतील असा धर्म त्यांनी स्वीकारावा,दुर्दैवाने अस्पृश्य हिंदू असा डाग घेऊन मी जन्माला आलो पण,ती गोष्ट माझ्या स्वाधीन नव्हती. तथापी हा नीच दर्जा झुगारून देऊन ही स्थिती सुधारणे मला शक्य आहे, आणि ते मी करणारच याबद्दल मुळीच संशय नको मी, तुम्हांला स्पष्टपणे सांगतो की हिंदू म्हणून घेत मी मरणार नाही,हिंदू धर्मात आपला समान दर्जा प्रस्थापित करण्यासाठी सत्याग्रहाच्या मार्गाने जाऊन काही मिळणार नाही. १९३५ ते १९५६ या २१ वर्षांच्या धर्मातराच्या प्रवासात वेग-वेगळ्या ठिकाणी परिषदा, बैठका घेऊन अस्पृश्य समाजाला धर्मातराची आवश्यकता का आहे याची जाणीव करून दिली. दिनांक १९ फेब्रुवारी १९३३ रोजी, पनवेल येथे जमलेल्या उपस्थितांना उद्देशून केलेल्या भाषणात ते म्हणतात तुम्हांला गुलामाप्रमाणे राहावयाचे आहे की, स्वतंत्र माणसासारखे जगायचे आहे.जोपर्यंत तुम्ही हिंदू धर्माच्या चौकटीत आहात,तोपर्यंत तुमच्या हातात पायात या बंडया आहेत.जोपर्यंत तुमच्या मनावर या धर्मातील शिकवणीचा पगडा आहे तोपर्यंत तुम्ही अगदी कुचकामीच ठरणार आहात. अशा रीतीने डॉ,

आंबेडकरांनी आपल्या अस्पृश्य बांधवांना धर्मातराप्रती सजग आणि जागृत करून धर्मातरा शिवाय आपल्याला तरणोपाय नाही याची वेळोवेळी जाणीव करून दिली आहे.

१३ ऑक्टोबर १९३५ साली येवले नाशिक येथे धर्मातराची घोषणा केल्यानंतर डॉ, आंबेडकर यांनी अनेक ठिकाणी लहान-मोठ्या सभा भरवून लोकांची धर्मातराबाबतची मते जाणून घेतली होती, त्यानंतर मुंबई शहरात ३० मे, ते २ जून १९३६ रोजी आयोजित मुंबई इलाखा महार परिषदेत डॉ, बाबासाहेबांनी धर्मातर का आणि कशा करता आवश्यक आहे याचा स्पष्ट खुलासा केला होता या परिषदेला जवळ-जवळ पन्नास हजाराहून जास्त लोक हजर होते, या परिषदेत भाषण करताना डॉ, बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले की, ही परिषद मी केलेल्या धर्मातराच्या घोषणेचा विचार करण्याकरता मुद्दाम बोलावण्यात आलेली आहे, धर्मातराचा विषय हा माझ्या दृष्टीने अत्यंत जिवाळ्याचा आहे इतकेच नव्हे तर तुमचे पुढील सर्व भवितव्य माझ्या दृष्टीने त्याच्यावर अवलंबून असल्याकारणाने तो विषय मला अत्यंत महत्त्वाचा वाटतो आणि हे महत्त्व तुम्हा सर्वांना पटले असे म्हणण्यास काही हरकत नाही तसे नसते तर आज एवढ्या मोठ्या संख्येने तुम्ही इथे जमला नसता धर्मातराच्या प्रश्नावर सर्वांनी एके ठिकाणी जमून विचारविनिमय करून निर्णयात्मक चर्चा करण्याच्या संधीची तुमच्यापेक्षा मला अत्यंत जरूरी होती, धर्मातर हा पोरखेळ नव्हे धर्मातर हा मौजेचा विषय नव्हे, हा प्रश्न माणसाच्या जीविताच्या साफल्याचा प्रश्न आहे.^२

त्यावेळी उपस्थितांना उद्देशून ते म्हणाले की, जहाजातून एका बंदरा कडून दुसऱ्या बंदराला नेण्याकरीता नावाड्याला जेवढी पूर्वतयारी करावी लागते तेवढीच पूर्वतयारी धर्मातराकरीता करावी लागणार आहे त्याशिवाय हा तीर सोडून पैलतीर गाठणे शक्य होणार नाही परंतु नावेत किती उतारू येतात याचा अंदाज समजल्याशिवाय नावाडी सामानसुमान जमवण्याचा प्रयत्नास लागत नाही त्याप्रमाणे माझी स्थिती आहे.

धर्म हा मनुष्य करता आहे समाज एकसंध करायचा असेल आणि या जगात यश संपादन करायचे असेल तर हिंदू धर्माचा त्याग करा जो, धर्म तुम्हास माणूस म्हणून ओळखण्यास तयार नाही तुम्हाला पाणी मिळू देत नाही, तुम्हांला शिक्षण मिळू देत नाही, तुमच्या ऐहिक उत्कर्षाच्या आड येतो तो धर्म या संज्ञेला पात्र नाही. जो धर्म आपल्या अनुयायांना आपल्या धर्म बांधवांशी माणुसकीने वागवण्याची शिकवण देत नाही तो धर्म नसून रोग आहे.^३ आपल्या भाषणाच्या समारोपाप्रसंगी त्यांनी भगवान बुद्धांनी आपल्या भिक्खू संघाला दिलेला उपदेश उद्धृत केला बुद्ध म्हणाले की, तुम्ही सूर्याप्रमाणे स्वयंप्रकाशीत व्हा, स्वतःवर विश्वास ठेवा पृथ्वीप्रमाणे परप्रकाशी होऊ नका, दुसऱ्या कोणाचे अंकित होऊ नका सत्याला धरून रहा, कोणाला शरण जाऊ नका, त्याप्रमाणे तुम्ही सुद्धा सत्याचा आधार घ्या दुसऱ्या कोणालाही वश होऊ नका, दुसऱ्या कोणाचा उपदेश ऐकू नका, सत्याला शरण जा हा भगवान बुद्धांचा उपदेश तुम्ही या प्रसंगी ध्यानात ठेवा, माझी खात्री आहे की तुमचा निर्णय चुकीचा होणार नाही.

धम्म दीक्षेच्या या प्रवासात बाबासाहेबांनी मुक्ती कोण पथे ? अस्पृश्य मुळचे कोण ? क्रांती आणि प्रतिक्रांती ही पुस्तके प्रकाशित करून आपल्या अनुयायांना आपल्या ख-या अस्तित्वाची जाणीव करून दिली. बुद्ध आणि कार्ल मार्क्स या ग्रंथातून त्यांनी मांडलेल्या भगवान बुद्ध आणि कार्ल मार्क्स यांच्या सिध्दांताचा अभ्यास केल्यावर आपल्या लक्षात येते की, भगवान बुद्धांच्या सिध्दांतामध्ये मानवी दुःखाचे समुळ उच्चाटन करण्याचा मार्ग दाखवला आहे, मार्क्सवाद म्हणतो की, माणसाला धर्माची गरज नाही, बुद्ध सांगतात जेव्हा लोक समुहाने एकत्र येतात तेव्हा त्यांना नीती सदाचार व बंधूता या तत्वाने जगण्यासाठी याचा पुरस्कार करणाऱ्या धर्माची नितांत आवश्यकता असते.^४

मार्क्सवाद मात्र सत्ता आणि संपत्ती यांस जीवनाचे पुर्णत्व मानून त्याच्या प्राप्तीसाठी संघर्ष करण्यास प्रेरित करतो. यातून क्रांती होते परंतु क्रांतीतून रक्तपात, लूट, अन्याय होऊन प्रश्न सुटण्याऐवजी संघर्ष वाढत जातो. बुद्ध

सिध्दांतामध्ये सत्ता आणि संपत्ती यांस मानवी जीवनाचे पूर्णत्व न मानता दहा पारमिता यांना मानवी जीवनाचे पूर्णत्व मानले गेले आहे.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्माचा त्याग करण्याची घोषणा १४ ऑक्टोबर १९३५ साली येवला मुक्कामी केली आणि १४ ऑक्टोबर १९५६ साली नागपूर शहरात बौद्ध धम्माची दीक्षा घेऊन २१ वर्षापूर्वी घेतलेली हिंदू धर्म त्यागाची प्रतिज्ञा पूर्ण केली. याप्रसंगी जमलेल्या लक्षावधी अनुयायांना उद्देशून केलेल्या भाषणात ते म्हणाले की, धर्मांतरामुळे मी खुप आनंदी आहे, नरकातून मुक्त झालो आहे असे मला वाटते, भगवान बुद्धांनी सांगितलेल्या धम्माच्या प्रचाराची आणि पुनरुज्जीवनाची धूरा मी माझ्या खांद्यावर घेतली आहे, नाग लोकांनी संपूर्ण भारतात बौद्ध धम्माचा प्रसार केला, आपण सर्वजण नागवंशी आहोत मला कोणी ही अंधभक्त नकोत, ज्या लोकांना बौद्ध धम्मात यायचं आहे त्यांनी संपूर्ण विचार करून बौद्ध धम्माचा स्वीकार करावा ज्यायोगे ते धम्माचे कडूर (खरे) अनुयायी होतील.

मी, आज सरकारच्या कोणत्याही पदावर बसू शकतो मला अशी माणसे हवी आहेत जे, किल्ल्यावर मोक्याच्या जागी बसून शत्रूला व्यवस्थित टिपतील याचप्रकारे शासकीय उच्च पदावर बसून माझ्या गरिब लोकांवर देखरेख ठेवतील, त्यांची काळजी घेतील जर आमच्या लोकांची प्रगती करायची असेल तर अशा लोकांना तयार केले पाहिजे, तेव्हाच आपली प्रगती होईल. केवळ क्लार्क ची पैदास करून काय फायदा. भगवान बुद्धांचे नाव जगात प्रसिद्ध आहे मग हा धर्म पूर्ण जगात वाढणार यात शंकाच नाही, आम्ही आमच्या मार्गाने जाऊ आम्हाला नवीन मार्ग मिळाला आहे तो आशेचे प्रतिक आणि उत्कर्षाचा मार्ग असून हा श्रेष्ठ मार्ग इथलाच भारतीय आहे, या धम्मात वेळेनुसार बदलण्याची शक्ती आहे, एवढी उदारता इतर कोणत्याही धर्मात नाही, बौद्ध धम्माची तत्वे काही काळासाठी आहेत अशी समजूत करून घेऊ नये, आज २५०० वर्षांनंतर ही बुद्धांच्या तत्वांना सारे जग मानत आहे. मी घोषणा करतो की, बौद्ध धम्माची अनुयायी असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीस त्रिसरणं, पंचशील आणि २२ प्रतिज्ञा देऊन बौद्ध धम्माची दीक्षा देण्याचा पूर्ण अधिकार आहे.

उपसंहार

सदर लेखाच्या माध्यमातून डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बौद्ध धम्म दीक्षेचा चिकित्सक अभ्यास या विषयांतर्गत डॉ आंबेडकरांनी देश-विदेशात भाषणांच्या माध्यमातून बौद्ध धम्म विषयक मांडलेले विचार, लेखन यांचा अभ्यास करून या विषयाचे संशोधनात्मक महत्त्व समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म या ग्रंथात धर्म आणि धम्म यांची सोप्या भाषेत उकल करून त्या दोघांतील फरक समजावून सांगितला आहे, हिंदू धर्मातील चातुर्वर्ण्य व्यवस्था ही माणसा-माणसात भेद निर्माण करणारी समाज व्यवस्था असून, बौद्ध धम्मात मानवाला केंद्रस्थानी ठेवून सामाजिक विषमतेला स्थान दिलेले नाही, तसेच बौद्ध धर्म हा विज्ञानवादी आणि तर्काच्या कसोटीवर खरा उतरणारा धर्म म्हणून जगभर प्रसिद्ध आहे, कोणत्याही कर्मकांड व अंधश्रद्धा यांना बळी न पडता आपल्या सदविवेक बुद्धीला मानण्याचे विचार स्वातंत्र्य बौद्ध धर्मात आहे.

बुद्ध धम्म हा निसर्ग नियमांचा व नीतीमत्तेचा सन्मान करून मानवाच्या आदी-मध्य, आणि अंतिम कल्याणाचा मार्ग आहे, हे त्यांनी या ग्रंथाच्या माध्यमातून भारतीय समाजास पटवून दिले आहे. बुद्ध आणि कार्लमार्क्स या पुस्तकात त्यांनी मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाचा आणि जगात उपलब्ध असलेल्या बुद्ध तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करून दोघांच्या ही तुलनेत बुद्ध तत्त्वज्ञान हे मार्क्सवादा पेक्षा कसे मानव उपयोगी आहे हे त्यांनी स्पष्ट केले आहे, त्याचा ही अभ्यास या लेखात करण्यात आला आहे. डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्मांतराच्या २१ वर्षांच्या प्रवासात त्यांनी १३ ऑक्टोबर १९३५ साली त्यांनी नाशिक येथील येवला या ठिकाणी मुंबई इलाखा दलित वर्गीय परिषदेत केलेले भाषण, तसेच १९ फेब्रुवारी १९३६ रोजी पनवेल येथे केलेले भाषण, ३० मे ते २ जून १९३६ साली मुंबई येथे अखिल मुंबई इलाखा महार परिषदेत केलेले मुक्ती

कोन पथे ? या भाषणाचा आणि १४ ऑक्टोबर १९५६ साली अशोक विजयादशमी दिनी नागपूर शहरात घेतलेल्या बौद्ध धम्म दीक्षेप्रसंगी उपस्थित असलेल्या आपल्या लक्षावधी अनुयायांसमोर आम्ही बौद्ध का झालो? या केलेल्या ऐतिहासिक भाषणाचा या लेखात अभ्यास करण्यात आला आहे.

तळ टीपा :-

१.डॉ. जाधव नरेंद्र., बोल महामानवाचे : डॉ आंबेडकरांची ५०० मर्मभेदी भाषणे खंड (२) ग्रंथाली प्रकाशन,मुंबई, पृ.क्रं.४१३

२.डॉ आंबेडकर भीमराव रामजी., मुक्ती कोन पथे ?,सुगावा प्रकाशन,पुणे,पृ.क्रं. ७

३.कीर धनंजय., डॉ बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन,मुंबई, २०१७,पृ.क्रं.३०६

४.डॉ. आंबेडकर भीमराव रामजी., बुद्ध आणि कार्ल मार्क्स, अशोक प्रकाशन,मुंबई,पृ.क्रं.१४.